

СИНТАКСИЧНЕ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПЕРИФРАЗОВИХ НАЙМЕНУВАНЬ

У статті проаналізовано функціонування перифразових найменувань у синтагматичному контексті. З'ясовано особливості уведення дистантних і контактних перифразових одиниць у синтаксичну структуру тексту.

Ключові слова: перифраз, перифразове найменування, перифразова номінація, дистантні і контактні перифрази, синтаксичний контекст.

До питання про синтаксичне функціонування перифразових найменувань дослідники перифразової номінації звертаються лише спорадично у контексті з'ясування можливих моделей її структурної організації. Окремі положення про особливості уведення перифразів у синтагматичний контекст є у працях Г. З. Розанової, Г. М. Моложай, Л. В. Шубіної, А. Б. Новікова, Т. І. Битевої, М. О. Сиривлі. Однак однозначного витлумачення цієї проблеми у науковій літературі поки що немає. Це значною мірою пов'язано зі сплутуванням понять синтаксичного і лексико-семантичного рівнів мови, що у контексті перифразової номінації зумовлено неоднозначним потрактуванням її рівневої належності.

Метою статті є з'ясування особливостей уведення одиниць перифразової номінації у синтаксичний контекст.

Перифраз – це семантично цілісна конструкція, яка в реченні виконує функцію одного члена речення. Синтаксична роль перифразової одиниці варіюється залежно від того, чи вжита первинна назва у близькому, чи у віддаленому контексті. Контактні перифрази здебільшого виконують роль іменної частини складеного присудка або прикладки, рідше – підмета або додатка.

У реченнях *Він узяв на себе обов'язок опікуватись батьківщиною Івана Тобілевича в селі Арсенівці, тереном наймогутнішого українського драматурга* (ЛЮ, 2009, № 33, с.8); *На думку деяких членів президії політради ПР, реальним кандидатом на посаду глави майбутнього уряду є лише Борис Колесніков, що представляє інтереси головного партійного фінансиста Рената Ахметова* (К, 2010, № 3, с.2); *Залізний канцлер, князь Отто фон Бісмарк поклав лаври своїх воєнних перемог... до ніг представників найгуманнішої у світі професії* (ДТ, 2010, № 20, с.15) перифразові найменування виконують роль прикладки. Варто зауважити, що вона є типовою здебільшого для перифразів, які заміняють власні назви. Це зумовлено тим, що такі перифразові одиниці дають читачеві необхідну для розуміння тексту інформацію про позначувану особу, місце, об'єкт, тобто «знайомлять» читача з тим, про що йдеться, й одночасно характеризують його.

Щодо функціонування перифраза у синтаксичній позиції прикладкового компонента, то Г. М. Моложай зазначає, що у таких перифразових одиницях «означальна функція виступає на перший план, а номінативна послабляється, бо предмет, явище щойно були названі у контексті... Номінативна функція посилюється, якщо перифрастична прикладка знаходиться у препозиції» [5, 12].

Т. І. Битева, підкреслюючи, що визначальну роль для синтагматичних відношень перифраза має його власна лінгвістична природа: багатоконпонентність, модульованість та семасіологічна структура, стверджує, що для перифразового найменування неможливе заміщення певних синтаксичних позицій, зокрема прикладки та іменного присудка [1, 143]. Дослідниця аргументує це тим, що прикладка як різновид означення виконує кваліфікативну функцію, що чітко відмежовує її від означуваного, яке виконує номінативну функцію. Тому перифраз, первинна функція якого полягає у номінації предмета, опинившись у позиції прикладки, синтезував би кваліфікативне і номінативне значення, що для нього неможливо. Такої ж думки дотримується І. З. Ільїна, однак аргументує це виключно тим, що перифраз не може бути вжитий у безпосередньому контакті з первинною назвою, хоча може входити до того ж речення [2, 114].

Таке твердження видається дещо суперечливим, оскільки воно не враховує особливості природи прикладки як різновиду означення, вираженого іменником і узгоджуваного з опорним словом у формі відмінка. Вираження прикладки іменником, основна функція якого полягає у називанні реалії, визначає особливості її лінгвістичної природи: прикладка і означуване слово позначають один і той самий предмет; ознака або властивість означуваного приписана йому через

посередництво іншого предмета як друга назва; у реченні атрибутивний прикладковий компонент, на відміну від прикметникового означення, виявляє більшу автономність, виражає другорядну предикацію [7, 58–72]. З огляду на сказане немає підстав заперечувати можливість виконання перифразом ролі прикладки. Крім того, видається доцільним зауваження, що номінативна функція перифрази має певні особливості. Головна з них полягає у тому, що перифразова одиниця позначає реалію через певну ознаку, тобто певною мірою також виконує кваліфікативну функцію. Тому здебільшого пояснювальні конструкції, які повторно називають предмет іншими лексико-граматичними засобами (тобто прикладки, як відокремлені, так і невідокремлені) і перебувають з пояснюваним компонентом у відношеннях тотожності [6, 8], доцільно витлумачувати як перифразові найменування, завдання яких – «домогтися належного (кращого) порозуміння в акті мовлення (в дискурсі, тексті) зі співрозмовником (адресатом)» [Там само].

Однак функції метафоричних (вигворених на основі метафоричного або метонімічного перенесення ознаки) і логічних (які описують вагомості для певного контексту властивості позначуваного) перифразових найменувань у синтаксичній позиції прикладки дещо різняться. Логічні перифрази покликані увести в речення додаткову інформацію про денотата з метою пояснити читачеві про кого (або про що) буде йтися (головною є інформативна функція), наприклад: *Американський экс-чемпіон світу Майк Тайсон і власники трьох чемпіонських поясів з України брати Клички пов'язують своє майбутнє з телебаченням* (СлП, 2010, 19 бер., с.5). Для метафоричних перифразів головними є емоційно-оцінні конотації, прагматична інформація, призначення якої – впливати на читача. Наприклад: *Зреештою, розуміння тексту, цієї тайни волоченого Слова, веде авторку далеко-далеко за межі власне філософії літератур* (ЛУ, 2007, 5 кв., с.6); *Книжка про Каменяра, написана академіком Миколою Жулинським, стала наслідком тривалих роздумів про спадок Івана Франка, велетня українського духу* (ЛУ, 2008, № 50, с.5); *Запитання досі залишається риторичним, і деякі українці продовжують вірити в діаспору, особливий ешелон України* (ДТ, 2010, № 22, с.15).

У синтаксичній позиції іменної частини складеного іменного присудка або його ускладненої моделі перифрази вживають з метою метафоричного «визначення» первинної назви: *А якщо сюди долучити й решту книжок письменника, тоді творче надбання Бориса Поліщука можна вважати «Енциклопедією людського сміху»* (ЛУ, 2007, 5 кв., с.6); *Фізична економія – це надійний рятувальний пліт* (ЛУ, 2008, № 50, с.3); *...Саме з театру розпочався його ранній політ. Сердюк – справжнє дитя лаштунків* (ДТ, 2010, №20, с.12), *КПУ – це пережитки комунізму у свідомості людей* (Д, 2010, 1 кв., с.4); *Друга світова війна була тріумфом українського патріотичного визвольного руху* (СлП, 2010, № 26, с.5). Однак Т. І. Битева заперечує можливість виконання перифразовою одиницею функції іменної частини складеного присудка. На її думку, сполучення, які могли би бути перифразовими, не є ними через те, що виступають у ролі присудка. У такій синтаксичній позиції, на думку авторки, сполучення виконують не функцію іносказання, властиву перифразовим одиницям, а функцію прирівнювання до іншого або порівняння з іншим. До того ж «роль присудка вимагає вираження словом (сполученням) часової ознаки і об'єктивної модальності, що неможливо для перифразових сполучень, яким властива суб'єктивна модальність» [1, 148–149].

Таку ж думку поділяє Г. З. Розанова, яка стверджує, що немає підстав вважати випадки типу *Китай – комуністична кузня багатів* (ДТ 2008 №2 с.11); *Синьоока Волинь – край озер і річок, які вважають одними з найчистіших у Європі, край дрімучих лісів, неполоханих звірів і птахів* (СлП, 2010, № 26, с.15); *Нова версія Конституції – політтехнологічний механізм у боротьбі з українською державою* (СлП, 2010, № 26, с.2) перифразами, які, на думку дослідниці, належать до «речень тотожності». Головний її аргумент полягає у тому, що «у випадку перифрази маємо справу не з експліцитним вираженням як референта, так і агенса, а з імпліцитним ототожненням двох предметів або явищ, що експліцитно виражено у заміщенні одного слова іншим» [8, 43]. Отже, згідно з позицією дослідниці, контактне вживання перифрази і перифразованого слова неможливе. Однак такий підхід є дещо формалізованим, адже сутність перифразової одиниці визначається не її розміщенням щодо первинної назви у реченні, а можливістю повторно номінувати предмет реальності. Тому витлумачення Г. З. Розановою речень тотожності (як двоскладних речень, обидва складники яких співвідносні з одним і тим самим референтом і мають нейтралізовані морфологічні відмінності, унаслідок чого потенційно кожен з них може виконувати функцію як підмета, так і присудка [Там само, 42]) не заперечує можливості репрезентації одного з його складників перифразовою номінатомою, а тотожність референтів навпаки є аргументом, який її підтверджує. Тому більш аргументованою є позиція О. М. Кожина,

який серед прикладів перифразових найменувань наводить не тільки випадки уживання їх у реченнях тотожності, а й функціонування у ролі іменної частини складених іменних присудків з дієсловом «називати» [3, 90-92], наприклад: *Тож не дивно, що Даніеля Дефо називають великим експериментатором епохи відродження* (ЛУ, 2008 № 16 с.21); *Прикарпаття гуцули називають «Серцем Карпат»* (СлП, 2010, № 26, с.15); *Журналісти називають його (І. Сусліва – Ю. М.) Великим батьком з Буків* (ЛУ, 2010, № 32, с.8); *Теперішню епоху називають по-різному, наймилозвучнішим епітетом, мабуть, буде епоха індустріалізації та інформаційних технологій, адже наш час називають ще й часом примітивізації і споживацтва* (Д, 2010, 22-23 жовт., с.1).

Отже, немає достатніх підстав заперечувати можливість виконання перифразом функції іменної частини складеного присудка. Насамперед тому, що інакомовлення так чи інакше створює ситуацію прирівнювання одного предмета до іншого, навіть у позиції підмета або додатка. Наприклад: *Та й сам відхід політичного важкоатлета Кремлю довелося випереджати розкриттям низки зловживань в органах влади республіки* (М. Шамієв; К, 2010, 29 січ., с.3). У наведеному перифразі президент Татарстану Шаймієв прирівняний до важкоатлета за подібністю тих навантажень, які обом вдавалося витримувати. Порівняння внутрішньо притаманне перифразовій одиниці: денотат завжди сприймають через порівняння з предметом, назва якого стала основою для витворення вторинного найменування. Тому відокремлювати функції алегорії і порівняння не варто. Напевне, правомірним є положення, що «перифраз, використаний у ролі предиката, є більш виразними щодо характеристики денотата» [5, 12]. До того ж намагання потрактувати певну одиницю як перифразову / неперифразову, виходячи з синтаксичної позиції, яку вона виконує, видається дещо недоцільним і зумовленим сплутуванням синтаксичних і лексико-фразеологічних явищ (лексема залишається лексемою незалежно від синтаксичної позиції; це ж стосується і фразеологічних одиниць).

Підтвердженням несуперечності предикативної позиції номінативній функції перифразової одиниці є її предикативна сутність. О. С. Кубрякова зазначає, що правила номінації за своїми витокami синтаксичні. «Кожного разу, коли йдеться про створення нової одиниці номінації, ми звертаємося до синтаксису і використовуємо взятє з нього дериваційне правило, модель витворення необхідної одиниці» [4, 109]. Отже, кожна номінативна одиниця, зокрема перифразова, яка не відтворена, а скомбінована адресантом мовлення, передбачає звернення до синтаксичних схем, а значить предикативність є її внутрішньою властивістю.

Щодо твердження Т. І. Битевої про необхідність вираження часової ознаки, то, як відомо, у складених іменних присудках її носієм є допоміжне дієслово-зв'язка, а іменна частина є носієм основного значення.

Рідше, за умови розміщення у препозиції відносно замінюваної назви, контактні перифрази можуть виконувати функцію підмета (у «реченнях тотожності»): *Найяскравіша сторінка української душі й українського духу – козаччина* (ЛУ, 2007, 5 кв., с.3); *Вражаючий документ часу – лискучі від дотиків мільйонів рук мрамурові стіни* (ДТ, 2010, № 20, с.15); *«Блакитна мрія» російських політиків – щоб у нас була парламентська республіка, щоб ми були неймовірно послаблені...* (парламентська республіка в Україні; СлП, 2010, № 26, с.2).

Щодо дистантних перифразів, то для них типовими є синтаксичні функції підмета: *Здається, цим учинком упосліджений радянською наукою метр висловив своє остаточне ставлення також до її «незалежних» нащадків* (Ю. Шевельов; ЛУ, 2008, № 50, с.5); *Навіть якби нас перекрив своїм кинжальним крилом світовий фінансовий смерч, спровокований безконтрольністю інстинктів людства* (економічна криза; ЛУ, 2009, № 1, с.1) та додатка: *Мало кому відомо, що самим своїм існуванням ці такі далекі й різні країни [Канада і Київська Русь] зобов'язані одному непосидючому народові* (вікінги; ДТ, 2010, №20, с.15); *Тобто стає очевидним, що бронзовому призерові першого туру президентських виборів в уряді «регіоналів» якась серйозна роль не світить* (В. Тигипко; К, 2010, № 3, с.2). Значно рідше вони виконують функцію обставини: *На жаль, сам ювіляр до 80-річчя не дожив: 10 червня цього року, коли знімали документальний фільм на землі предків матері Чингіза Торекуловича, у нього стався напад ниркової недостатності* (Татарстан; ЛУ, 2008, № 50, с.4)

Крім того, перифрази можуть виконувати роль головного члена односкладного речення. Це здебільшого номінативні називні речення: заголовки статей. Наприклад: *Друга столиця світу* (м.Чернівці, заголовок; ДТ, 2008, № 15, с.23); *Дарунки від предків* (археологічні знахідки; заголовок; ЛУ, 2008, № 35, с.1.); *Податок на «не пощастило»* (АКС; ДТ, 2008, № 2, с.7); *Жінка, яка проти «держави сиріт»* (Л. Волинець; ДТ, 2010, № 49, с.15); *Люди доброї волі* (волонтери;

ДТ, 2011, №12, с.13). Використання перифразових одиниць у такій позиції є розповсюдженим явищем.

Щодо дистантних дієслівних перифразів, то вони виконують функцію присудка або головного члена односкладного дієслівного речення, наприклад: *Чого ще можна чекати, якщо на троні сидітиме гіпертрофований до республіканського рівня середньостатистичний маленький українець* (ЛУ, 2007, № 12, с.5); *Усіх виборців цікавить одне: чи зможе він знову пробігти 100-метрівку з перешкодами* (перемогти на виборах; СВ, 2007, 25 тр., с.4); *І до того незначна довіра до вітчизняних банків зменшується, адже українці бояться, щоб знову не випорожнили їхні матраци* (обікрали; СВ, 2009, 12 черв., с.3).

Отже, перифрази як одиниці лексико-фразеологічного рівня у синтагматичному контексті можуть виконувати синтаксичні функції будь-якого члена речення, оскільки їхню сутність визначає не синтаксична роль, а вторинність номінації. Певна синтаксична позиція може посилювати атрибутивний або номінативний компонент значення перифразової одиниці, але не змінювати її природу.

Подальші наукові пошуки можуть бути спрямовані на дослідження парадигматичних відношень у перифразовій номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бытєва Т. И. Очерки по русской перифрастике / Т. И. Бытєва. – М. : Эллипс, 2008. – 303, [1] с.
2. Ильина И. З. Перифраз и его стилистические функции в произведениях английской художественной литературы : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Ильина И. З. – М., 1954. – 216 с.
3. Кожин А. Н. Перифрастическое построение в языке советской эпохи / А. Н. Кожин // Русский язык в школе. – 1977. – № 4. – С. 89–94.
4. Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1986. – 156, [2] с.
5. Малажай Г. М. Сучасна беларуская мова : Перифраза [вучеб. дапаможнік для філал. фак. пединституаў] / Г. М. Малажай // [пад рэд. Ф. М. Янкоўскага]. – Мн. : Выш. школа, 1980. – 96 с.
6. Плющ М. Я. Лінгвістичне трактування категорії пояснення / М. Я. Плющ // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. – Вип. 5. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 7–9.
7. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навч. посіб. / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.
8. Розанова Г. З. Перифраз и его функционирование в прессе ГДР и ФРГ : дис. ... канд. филол. наук / Розанова Галина Зиновьевна. – М., 1973. – 203 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Д – День, 2010.
ДТ – Дзеркало тижня, 2008–2011.
К – Коментарі, 2010.
ЛУ – Літературна Україна, 2007–2010.
СВ – Сільські вісті, 2007–2009.
СП – Слово Просвіти, 2010.

В статті проаналізовано функціонування перифрастических найменувань в синтагматическом контексте. Выяснены особенности вхождения дистантных и контактных перифрастических единиц в синтаксическую структуру текста.

Ключевые слова: перифраз, перифрастическое наименование, перифразовая номинация, дистантные и контактные перифразы, синтаксический контекст.

In the article functioning of periphrastic denomination in syntagmatic context is analyzed. The features of occurrence of distant and contact periphrastic units in the syntactic structure of text are clarified.

Keywords: periphrasis, periphrastic denomination, periphrastic nomination, distant and contact periphrasis, syntactic context